

Йожеф Бьодей /Будапеща/

УЧЕНИЦИТЕ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ В УНГАРИЯ И РОЛЯТА ИМ
В ОФОРМЯНЕТО НА СТАРОУНГАРСКИЯ ПРАВОПИС

При първите стъпки на унгарската писменост, тръгнала на латински език, специална проблема представлявало отразяването на староунгарските неясни краесловни тъмни гласни при написването на унгарските географски и лични имена, изобщо на непреводимите термини с латинските букви. Тези особени полугласни тогава още съществували в езика, но били вече към изчезване.

Тяхното отбелязване в първата грамота, останала за нас от 1055 г., става с буквите -ц и -і. В тази грамота за основаването на манастира в Тихан до Балатонското езеро от краля Андрей I, имаме 60 примера за неотбелязването на тъмните неясни полугласни срещу 34 отбелязани случая. Някои от последните: hodu utu днес hadút, hadi út 'военен път', noqu днес nagy 'голям'; от друга страна пък erі днес ér 'вадичка', но повечето думи останали без краесловни гласни, като ziget днес sziget 'остров', kut днес kút 'кладенец', humuk днес homok 'пясък' и др.¹ Първият историограф в Унгария, Безименният е написал името на Средец, сегашната столица София, като Scereducu което показва, че краесловният -ъ на Сръдецъ още се чувал².

В грамотите, които пазят влиянието на френската правописна школа, унгарските полугласни са означени с единствена буква -е, с тъй наречения "-е мюе", който имал и има подобен гласеж по френския правопис. Такива примери са: името на вельможа Keled в една грамота срещаме като Quelede. Други, вече местни имена са: Culesse от 1113 г., а днес се казва

гората Kilics /=Килич/, Copusde , днес Kőrösд /=Кьопьощ/³. Привържениците на френската правописна школа обаче, изглежда, били малобройни, и тя скоро потънала в заборава.

Тези изчезващи краесловни унгарски гласни -ц и -ѝ се явяват и в гръцки текстове при написването на унгарските имена и топоними. В грамотата за основаването на манастира за гръцки калугерки до града Веспрем, издадена от първия крал Ищван /Стефан/ и възобновена от краля Калман в 1109 г. имаме пример и за изчезващо -ц на края на името на бродя Сомбат - Σομβάτου , и за изчезващо -ѝ на края на името на селото Gerencsér /=Геренчер/ - Γεριντξέρι /от стб. грънъчарь/, а сто години по-късно същото е написано с латински букви - Grinsear , значи без -ѝ на края.

Още по-рано виждаме подобно разрешение при написването на тези неясни полугласни в историческия труд на византийския император Константин VII Багренородни / De administrando imperio , гл. 172/. Примери за изчезващо краесловно -ц виждаме при имената на унгарските племена Τερξίνου /Тарян/ и Κοурτουγερξίτου /Кюрт-Гярмат/. Вярно е, че при втория пример в първата част -ου -то се чете като -ѝ /Kürtü /, понеже с гръцки букви другояче не може да се предаде. По същия начин се чете κουξοβ като кюзю / köz /, ако тълкуването му е правилно. Пример за изчезващо краесловно -ѝ е даден в името на племето Νέκη - Нуék , а името на владетеля Árpád /Арпад/ е снабдено след η=1 с гръцко окончание, т.е. погърчено - 'Αρπαδής /при Безименния същото име се явява латинизирано - Arpadius /. Подобно крайно -ѝ или по-право гръцко окончание срещаме у византийския писател Кинам при името на вече спомнатия Keled във формата Κελαδής⁴.

Унгарските византинолози констатираха вече във връзка с императора Константин Багренородни, че при съставянето на сведенията за старите унгарци играл важна роля официалният преводач, който знаел славянски, тъй като за определянето на понятието "племенен вожд" употребил славянския термин "воевода" - βοέβοδος , с който старите унгарци в никой случай не си служили⁵. Аз пък искам да уточня, че преводачът на импе-

ратора бил българин, който освен славянски владеел още и прабългарски. Имам основание да предполагам, че преводчикът разговарял с унгарските пратеници на туркския прабългарски език, разбираем за доста унгарци поради дългата симбиоза с туркските народи. Въз основа на това смятал императорът за старите унгарци, че били двуезични и вътре в племенния съюз взаимно усвоили двата езика. Искам да прибавя още, че този образован българин сигурно владеел българската азбука на Кирил и Методий, в която проблемата на отразяването на полугласните била разрешена по принципа – отделен знак за всеки звук.

Смятам, че по същия начин в Унгария учениците на Кирил и Методий давали съвети на първите труженици на унгарската писменост. Имам предвид, че тъкмо в територията на Унгария била в употреба системата на кирило-методиевското писмо. Докато мястото на държавата Велика Моравия остава спорно въпреки усилията на историците, крепостта Блатенград /на немски Мосабург/ е разкопана до унгарското село Залавар и местният музей разполага с уникални моравски експонати. Тук князът Коцел приел братята и не само придал им ученици, но и сам пожелал да научи славянските букви. За Методий се знае, че след смъртта на Кирил, на връщане от Рим, тук в Залавар стоял известно време. Всичко това ми подсказва, че тогава не само в Трансилвания, но и в Панония, особено в южната ѝ част, завладяна за кратко от Крум, трябва да признаем присъствието на коренно българско население, от което се пазят много унгарски местни имена с прабългарски, както и славянобългарски произход.

Имре Тот, наш виден българист, въз основа на съчинението на чанадския епископ Гелерт /Gerardus / от времето на Ищван /Стефан/ I , под заглавие *Deliberatio* 'размишление' съобщи, че в началото на II век в Унгария свещениците на източната църква били наречени "методианисти"⁶, т.е. последователи на Методий. Това никак не е чудно, защото Методий след смъртта на брат си, в Залавар, а после във Велика Моравия продължил мисионерската дейност до смъртта си, верен на заветите на Кирил.

Според предпоследната глава на Методиевото житие в злезата на своя живот, когато се занимавал само с преводи, архиепископът Методий се срещнал с унгарския владетел⁷. Българският превод на споменатата глава от Васил Киселков подчертава, че срещата е станала по изричното желание на Методий, когато унгарският владетел /тук е наричан анахронично "крал"/ е дошъл в дунавските земи: "Когато маджарския крал дойде в Дунавските страни, /Методий/ пожела да го види"⁸. Това тълкуване, по мое мнение, е в пълно съгласие с оригиналния текст и с историческата обстановка. Именно срещата станала вероятно в столицата на Светополк /Сватоплук/ в 881 г., както твърди и Гюла Моравчик⁹, тъй като унгарски войски през тази година воювали във виенския басейн против германците в съюз със Светополк. Пребиваването на унгарския военачалник, - вероятно Арпад, използвал архиепископът за да направи своите предложения, след като /уж!/ предчувствал значението на идването на унгарците в тази част на Европа. Може да се предполага, че след пропадането на моравската мисия, когато във Велика Моравия била окончателно забранена славянската литургия, Методий мислил да продължи мисионерската си дейност между унгарците, които познавал още от хазарската мисия. Съветският българист Самуил Бернщейн не оправдава включването на епизода с унгарския "крал" в Методиевото житие като невероятен. А всъщност положението е съвсем обратно. Тази предпоследна глава е насочена към бъдещето на моравската мисия след неуспеха при Светополк. Тя определя по-нататъшната задача на мисията, щом унгарският вожд е благонастроен към новата религия. Житието премълчава предложението на Методий, но неговите ученици, тъй наречените "методианисти" изпълнили тази задача. Фактите показват, че "методианистите" след смъртта на Методий и след прогонването на неговите главни сътрудници продължили Методиевото дело с покръстването на народите в Карпатския басейн. Когато Светополк почнал да ги гони, техният брой възлизал вече на няколко хиляди. Те не могли да изчезнат безследно. Без прекъсване те действували между Карпатите, най-напред между местното българско население, а после между новодошлите унгарци. По такъв начин се е

запазило тук името на Методий, от поколение на поколение чак до времето на чанадския епископ Гелерт при Ищван I.

Благодарение на дейността на "методианистите" източната църква в Унгария пуснала дълбоки корени, още преди явяването на византийските и на западните мисионери. Тяхното влияние било подсилено от стремежите на съвременната унгарска върхушка. В 948 г. племенният вожд Булчу и от владетелската династия Тормач/у/ приели християнството в Цариград при едни дипломатически преговори, като тяхният кръстник станал самият император Константин VII Багренородни. А трансилванският гула Зомбор, покръстен също в Цариград през 953 г., завел епископа Йеротей за христианизация на унгарците. Но въпреки неговата дейност между унгарците, първите езикови заемки за новата религия са от български произход: kereszt 'кръст', pap 'поп', barát 'монах, брат', karácsony 'коледа', от диал. крачун, също и имената на дните на седмицата. Ясно е, че идването на византийските мисионери само подсилоло позициите на източната църква и влиянието на българската. Особено се отнася това за покръстването на териториалния вожд Айтон във Видин. Макар че то станало след покоряването на града от византийците, водените от него монаси били по-скоро българи, отколкото гърци. Изворите ги наричат гърци естествено поради подобните обреди. Така в Карпатския басейн се образувала здрава база за източната църква още преди 972, когато пратениците на бащата на Ищван I, княз Геза, почнали преговори с кайзера Отон I за христианизацията на унгарците по западен обред. Въпреки това положението на източната църква било солидно още векове наред, като двете съществували заедно и паралелно. Затова в 1056 г. избягали в Унгария от Сазавския манастир изгонените монаси, привърженици на Методиевата българска литургия. В Унгария до 13 век има манастири със служба по източен обред, дори живели и смесено в някои манастири в началото.

Влиянието на източната църква се чувствава по много области на религиозния живот в Унгария. Не един типичен нейн светец бил в почит у нас. По църковната одежда от времето на

първия унгарски крал Ищван, който е станал плащ за коронация, светците са изобразявани, според изкуствоведите, по подобие на иконостас. Въздействието на Методиевата традиция за въвеждането на живия народен език в църковните обреди трябва да видим в първия унгарски езиков паметник, "Надгробното слово" от 12 век. А от съчинението на епископа Гелерт се знае, че значението на "методианистите" не било маловажно и за единството на църковния живот в Унгария, за господството на римската църква. Не е без значение, че привържениците на източната църква били маркирани с името на Методий и не с името на Йеротей.

Смятам, че в смесените манастири, но и другаде между монасите и мисионерите били дискутирани не само религиозни, но и филологически проблеми, въпросите на писмеността. Вероятно "методианистите" с минаването на времето научили местния унгарски език, дори по-добре го владели от новите западни мисионери и подпомагали ги в мисионерската работа. Имайки предвид обстоятелството, че тъкмо в българския език рязко се разделят двете полугласни, предполагам, че разделянето на краесловните унгарски полугласни на -ц и -і в писмеността е осъществено по внушението на кирило-методиевата традиция. В двете български азбуки, както в глаголицата, така и в кирилицата двете полугласни са означени различно. В случая поради личния контакт между "методианистите" и грамотните чужди, както и унгарски мисионери, самото произношение има решаващо значение. Тук идва ни на помощ историята на българския език и българската диалектология.

Разликата между двете полугласни рязко изпъква при изясняването им. В силна позиция от ъ става о, а от ь става е още от най-старите писмени паметници, например добытокъ, сидень. Когато обаче о и е не са под ударение, в произношението те се редуцират. От неудареното о става у, напр. дубитук, свекур, както се чува особено в македонските говори. От неудареното е пък става и, което е редовно явление източно от ятовата граница, напр. жина от жена, зилен от зелен. Но това се среща и на запад, - в Кукуш, Воден и др. по българската езикова област, както ни учи Стефан Младенов¹⁰. Такива

промени се наблюдават, подчертавам още веднъж, още и в най-старите глаголически паметници. Въз основа на това смятам, че по съветите на учениците на Кирил и Методий, българските "методианисти", са означени краесловните полугласни с -ц и -і в староунгарската правописна практика. Тези гласни, именно на края на думите винаги са безударни поради силното унгарско ударение върху първата сричка. Това положение е засвидетелствувано във формите holmц от хълмъ^{II}, както и вече споменатият пример Sceredц от Сръдець.

Методиевската практика за отразяването на краесловните неясни гласни с -ц и -і пуснала толкова дълбоки корени в Унгария, че по-късно начинанието на някои канцеларисти за въвеждането на френския "-е мое" било отхвърлено.

Макар с отслабваща сила, обичаят на отбелязването на полугласните продължава в старата унгарска писменост до началото на 13 в., когато употребата им става само правописна традиция. След татарското нахлуване /1242/, едновременно с възстановяването на разрушената страна, правописната практика взема нова посока с премахването на излишните букви за несъществуващите вече краесловни полугласни. Дори изчезва краесловното -і в ония славянски заемки, които са приети в множествено число, като напр. от ясли останало на унгарски само jászol. Но краесловното -ц изглежда, по мое мнение, понякога се е запазило, и затова от славянските заемки прилагателните често завършват на -а, като че ли били приети в женски род¹². За това явление още няма обяснение. Според мене тук става изясняване на краесловната полугласна ц → о → а, напр. "тѣпъ" на унгарски става tompа, "чистъ" става tisztа. Причината е избягване на натрупването на две съгласни в краесловието. Така се разбира архаичната форма Hegeshoлм в 1337 година. После се разрешава натрупването на гласните с вмъкването на една гласна - Hegyeshаlom.

Исках преди всичко само да повдигна проблемата за влиянието на старобългарската писменост върху началната фаза на унгарския правопис. Във връзка с това чакат още доста въпроси за разрешаване, но това остава задача за бъдещето.

Литература

1. Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Budapest, 1958, 12-22. – D. Bartha Katalin: Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. Nyelvtudományi értekezések, 42. sz. 3-11.
2. Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 6. Budapest, 1925-29, 196-8.
3. Jakubovich Emil: A tihanyi alapítólevél olvasásához. Magyar nyelv, 20, 1924. – Hajnal István: Irástörténet. 107, 109.
4. Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Budapest, 1943. – Moravcsik Gyula: Az Árpádkori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984, 46-7, 80-1.
5. Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-görög tanulmányok, 24. sz. Budapest, 1943, 33.
6. H. Tóth Imre: Szent Gellért-Metód magyarországi tanítványairól. Mai Bulgária, 1984/5, 22-3.
7. Климент Охридски: Събрани съчинения. Том трети. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов. София, 1973, /гл. XVI/ с. 182, 202.
8. Киселков, Васил: Панонските легенди или пространните жития на славянските просветители Кирил и Методи. Ямбол, 1923, с. 51.
9. Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953, 37.
10. Младенов, Стефан: История на българския език, София, 1979, 110-1, 90.
11. Bárczi Géza, 18.
12. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. 1. rész. Budapest, 1955, 390. – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: Benkő Lóránd. Budapest, 1976, III. kötet, 938: tompa